

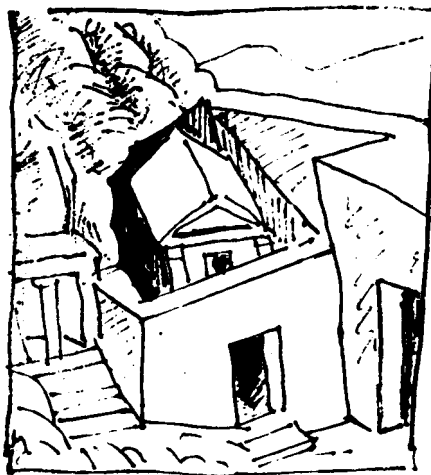
Τάσεις και προοπτικές στην ελληνική λογοτεχνία*

ΣΥΝΗΘΩΣ τα θέματα ομιλιών που εμπεριέχουν τους όρους *τάσεις και προοπτικές* αναπτύσσονται από υπουργούς. Αν είχαμε ανάγκη να μας αναπτυχθεί το θέμα *Τάσεις και προοπτικές της ελληνικής οικονομίας ή Τάσεις και προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας*, τότε οι καταλληλότεροι και πλέον επίδοξοι ομιλητές θα ήταν αντίστοιχα ο υπουργός Οικονομικών ή ο υπουργός Βιομηχανίας. Ευτυχώς όμως, και ελπίζω να συμμερίζεστε την άποψή μου, δεν υπάρχει υπουργός Λογοτεχνίας. Επειδή, όμως, συχνά η έννοια *ελληνική λογοτεχνία* ανάγονται στο χώρο της μεταφυσικής, είναι επόμενο να δημιουργούνται διάφορα ιερατεία, τα οποία μελετούν, ερμηνεύουν και διακηρύττουν τα εκάστοτε ιερά κείμενά τους, ενώ δεν διστάζουν να ανακηρύξουν αγίους και να υψώσουν τα λάβαρα της πίστης τους. Αλλά μήπως και ένα θέμα όπως το σημερινό, *Τάσεις και προοπτικές στην ελληνική λογοτεχνία*, δεν προϋποθέτει ως ομιλητή έναν άνθρωπο χαρισματικό, έναν άνθρωπο με θεικές ικανότητες, που θα σταθεί ψηλά και με το αεροπλάνο της χαρτογράφησης θα δει όλο το χώρο της ελληνικής λογοτεχνίας και θα τον οροθετήσει; Ένας τέτοιος ομιλητής θα πρέπει να δει με καθαρό και αμερόληπτο μάτι, όπως το μάτι του Θεού, όλες τις τάσεις που επικρατούν και με την προφητική ικανότητά του να προβλέψει το μέλλον, να διακρίνει τις προοπτικές που υπάρχουν και να τις αποκαλύψει στο πλήθος των πιστών του. Συμβαίνει, όμως, να είμαι ένας απλός άνθρωπος, χωρίς θεικές ικανότητες και, το χειρότερο απ' όλα, θεωρώ πως δεν υπάρχουν άνθρωποι με μεταφυσικές δυνάμεις. Θα πρέπει, λοιπόν, να προειδοποιήσω πως το θέμα που εν συντομία θα προσπαθήσω να αναπτύξω, θα αναφέρεται μάλλον σε ενδείξεις, σε ίχνη, που εγώ με το ανθρώπινο μάτι μου διακρίνω μέσα στο χώρο της λογοτεχνίας. Και είναι βέβαιο πως ένας άλλος ομιλητής θα μπορούσε να έχει τελείως διαφορετικές ενδείξεις και να κάνει τελείως διαφορετικές εκτιμήσεις.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΑΛΑΣΣΗΣ

* Το κείμενο αυτό, με μικρές διαφορές από την τωρινή μορφή του, διαβάστηκε στις 16 Μαρτίου 1992 στη σειρά ομιλιών με κεντρικό θέμα: *Δύο γειτονικές λογοτεχνίες, τουρκική και ελληνική*. Η εκδήλωση οργανώθηκε από τον Σύλλογο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας *Η Μνημοσύνη*, σε συνεργασία με το περιοδικό *Διαβάζω* και το ίδρυμα *Friedrich Naumann*.

Σχέδια του Αλέκου Λεβίδη για την «Αντιγόνη» (Θέατρο Νέα Σκηνή).

Όσον αφορά τις προοπτικές της ελληνικής λογοτεχνίας δεν μπορώ να πω τίποτε. Όχι μόνο γιατί δεν είμαι σε θέση να προβλέπω το μέλλον, αλλά και διότι η λογοτεχνική έκφραση βρίσκεται σε άμεση σχέση με την κοινωνία που την παράγει. Η λογοτεχνία εξαρτάται άμεσα από το χώρο, το χρόνο και τις κοινωνικές συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφεται. Το θέμα, λοιπόν, *Προοπτικές της ελληνικής λογοτεχνίας* επικαλύπτεται κατά κάποιον τρόπο από το θέμα *Προοπτικές της ελληνικής κοινωνίας*, το οποίο επίσης δεν έχει αυτοτέλεια, αλλά εξαρτάται και από τις διεθνείς σχέσεις και συγκυρίες.

Θα μπορούσαμε, όμως, να δούμε ορισμένες ιδιοτυπίες της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίες κατά τη γνώμη μου επηρέασαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τη λογοτεχνική παραγωγή. Η νεότερη ελληνική ιστορία τους τελευταίους δύο αιώνες χαρακτηρίζεται από αγώνες, πολέμους, εδαφικές διεκδικήσεις, εμφύλιες διαμάχες, δικτατορίες. Πάντοτε, με πολύ μικρά διαλείμματα, υπήρχε ένας ορατός ή αόρατος εχθρός, εναντίον του οποίου έπρεπε να συσπειρωθεί ο ελληνικός λαός. Αυτό που κατά καιρούς ονομάστηκε *εθνική ομοψυχία* διατήρησε την ελληνική σκέψη προσηλωμένη στις πιο παραδοσιακές αρχές, στις πιο συντηρητικές εκφράσεις της πατριαρχικής κοινωνίας. Το θέμα της καθαρότητας της ελληνικής φυλής, που εμφανίστηκε τον περασμένο αιώνα, είχε ως μία από τις πολλές του επιπτώσεις το ιδεολόγημα της *ψυχής του λαού*. Οι δημοτικιστές του περασμένου αιώνα, αλλά συχνά και της σύγχρονης εποχής, προσπάθησαν να εμφανίσουν τον ελληνικό λαό ομοιογενή, χωρίς επιμειξίες, ομοίμορφο ιδεολογικά. Ο καλύτερος τρόπος για να το πετύχουν αυτό ήταν να αναφέρονται στον ελληνικό λαό σαν να ήταν ένας άνθρωπος με μία ψυχή. Και αυτή τη μία και μοναδική ψυχή την αναζητούσαν στα λογοτεχνικά έργα. Τα δημοτικά τραγούδια και, γενικώς, τα λαϊκά κείμενα εκφράζαν την ψυχή του λαού, και αυτήν την ψυχή έπρεπε να αποδώσουν στα κείμενά τους και οι λογοτέχνες. Τις περισσότερες φορές, η α-

ξιολόγηση των λογοτεχνικών κειμένων γινόταν από τους κριτικούς με μοναδικό γνώμονα αν τα κείμενα αυτά μετέδιδαν τον παλμό της ελληνικής ψυχής, αν οι χαρακτηριστές που περιγράφονταν εξέφραζαν τις ελληνικές αρετές, τις ανθρωπιστικές αξίες που, επίσης, θεωρούνταν ελληνικές. Νομίζω πως εύκολα μπορεί κανείς να αντιληφθεί ότι κάτω από τέτοια αντιμετώπιση η λογοτεχνική παραγωγή είχε πολύ μικρές δυνατότητες να ανανεώνεται και να εκσυγχρονίζεται.

Βέβαια, αν μελετήσουμε τη λογοτεχνική παραγωγή των τελευταίων πενήντα

χρόνων θα δούμε ότι μερικές φορές διεργάζη το μέτωπο της ομοψυχίας και της ομοφωνίας, κυρίως για πολιτικούς λόγους. Ο εμφύλιος πόλεμος δημιούργησε δύο μεγάλα αντιμαχόμενα στρατόπεδα, τα οποία προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν τη λογοτεχνική παραγωγή ως μέσο, για να εκφράσουν την άποψή τους για το πώς έγιναν τα πράγματα, ποια ήταν η μεγάλη Αλήθεια, που ο καθένας προσπαθούσε να εκφράσει και να αποδώσει. Η μεταπολεμική πεζογραφία στην Ελλάδα αναλώθηκε κυρίως στην καταγραφή των γεγονότων του ελληνοϊταλικού πολέμου, της γερ-

μανικής κατοχής, της εθνικής αντίστασης, του εμφυλίου πολέμου και των διώξεων που επακολούθησαν και ολοκληρώθηκαν την περίοδο της δικτατορίας. Η καταγραφή της πραγματικότητας αποτέλεσε το σκοπό της πεζογραφίας, που με τη σειρά της αναδείχθηκε σε κοινωνική διέξοδο. Επακόλουθο αυτής της προσήλωσης της πεζογραφίας στην αλήθεια ήταν και η διαμόρφωση ενός ιστορικού κριτηρίου για την αποδοχή ή την απόρριψη του λογοτεχνικού έργου. Ο αναγνώστης (ή ο κριτικός) αποδεχόταν σχεδόν ανεπιφύλακτα ένα λογοτεχνικό έργο αν συμφωνούσε

Η φωτογραφία είναι από το βιβλίο "Οι Έλληνες στην Αίγυπτο" του Γ. Β. Β.

Αυτή η κεντρική εικόνα (Commedia to Gaudre) για τη Αίγυπτο

Η φωτογραφία είναι από το βιβλίο "Οι Έλληνες στην Αίγυπτο" του Γ. Β. Β.

με την *Αλήθεια* του, ενώ σε αντίθετη περίπτωση το απέρριπτε.

Η ποίηση κατάφερε μερικές φορές να διαφοροποιηθεί από την καταγραφή της πραγματικότητας. Ήταν και αυτό αποτέλεσμα του ιδεολογήματος ότι η ποίηση είναι ανώτερη από την πεζογραφία, διότι εκφράζει πανανθρώπινες και διαχρονικές αξίες. Αντίθετα, η πεζογραφία συχνά θεωρείται ότι εκφράζει την αλήθεια συγκεκριμένης εποχής σε συγκεκριμένο χώρο, ότι αποδίδει, για παράδειγμα, τη Θεσσαλονίκη του εμφυλίου ή την Αθήνα της δικτατορίας. Επιπλέον, ως κριτήριο για την προτίμηση απέναντι στην ποίηση προβάλλεται η περιεκτική δυνατότητα που υποτίθεται ότι έχει. Υπάρχει, δηλαδή, ο ισχυρισμός ότι ένα ποίημα μέσα σε λίγους στίχους μπορεί να εκφράσει τα νοήματα ενός πολυσέλιδου μυθιστορήματος. Στην ποίηση, επομένως, αποδίδονται ανδρικές (και αρχαιοελληνικές) αξίες, εμμονή στην ουσία και λακωνικότητα. Ίσως εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι οι αξίες αυτές, διαχρονικότητα, οικουμενικότητα, λακωνικότητα, περιεκτικότητα, δεν αντιμετωπίζονται ως κατασκευές μιας πατριαρχικής κοινωνίας, αλλά προβάλλονται σαν να έχουν απόλυτη ισχύ.

Το γεγονός, πάντως, ότι θεωρείται πως η ποίηση δεν περιγράφει απλώς καθημερινές καταστάσεις αλλά αγγίζει τη βαθύτερη ουσία του ανθρώπου επέτρεψε σε μερικούς Έλληνες ποιητές να προσαρμόζονται σε σύγχρονους τρόπους γραφής και να εξευρωπαϊζονται. Αφού η ποίηση δεν θέτει τοπικά και χρονικά όρια στο αντικείμενό της, αλλά προσβλέπει γενικότερα στο «μεγαλείο της ανθρώπινης φύσης» και στη διαχρονική και οικουμενική διάστασή της, με άλλα λόγια στο ουμανιστικό πρότυπο του 18ου αιώνα, είναι φυσικό να μην περιορίζεται ούτε σε εκφραστικά όρια με τοπικό και χρονικό χαρακτήρα. Μπορεί, δηλαδή, η ποίηση να παραμένει παραδοσιακή στις θέσεις της και συγχρόνως να εμφανίζεται με ένδυμα μοντέρνο και ευρωπαϊκό.

Η δεκαετία του '80 επέτρεψε να εκτονωθούν οι αντιθέσεις του εμφυλίου πολέμου και της τελευταίας δικτατορίας, που τροφοδοτούσαν με τα θέματά τους το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής λογοτεχνίας. Η ρεαλιστική καταγραφή, πάντως, εξακολούθησε να καταλαμβάνει σημαντικό ποσοστό της πεζογραφίας. Τα θέματα, όμως, δεν αντλούνται τόσο πολύ από ηρωικούς αγώνες, αλλά από την καθημερινή ζωή. Σκοπός του νέου ρεαλισμού είναι να αποδώσει την πραγματικότητα χωρίς ωραιοποίηση, και γι' αυτό συχνά δείχνει επιμονή σε περιθωριακούς χαρακτήρες, κάτι το οποίο θα ήταν αδιανόητο σε παλαιότερες εποχές. Ο εκσυγχρονισμός, όμως, στα θέματα και στους χαρακτήρες που επιλέγουν μερικοί από τους νεότε-

ρους συγγραφείς δεν αρκεί για να θεωρήσουμε ότι επιτελείται ανανέωση της πεζογραφίας. Η αντικατάσταση ενός ήρωα κομμουνιστή με έναν ομοφυλόφιλο μπορεί, για παράδειγμα, όχι μόνο να μην ανανεώνει, αλλά και να επιδοκιμάζει τις βασικές αρχές της παραδοσιακής λογοτεχνίας και της πατριαρχικής κοινωνίας, παρόλο που αποδοκιμάζει μερικές εκφάνσεις της.

Δεν είναι, πάντως, τυχαίο ότι πολλοί από τους συγγραφείς προβάλλουν ως πρότυπο τον Παπαδιαμάντη και θλίβονται για τη γλωσσική αδυναμία των σημερινών νέων να προσεγγίσουν τα κείμενά του. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι η τοποθέτηση του Παπαδιαμάντη στην κορυφαία θέση της πεζογραφίας εκφράζει τις πιο συντηρητικές τάσεις της σύγχρονης κοινωνίας, αυτές δηλαδή που επιμένουν στα ιδεολογήματα της ελληνικότητας και της Ορθοδοξίας. Ο Παπαδιαμάντης θεωρείται ότι περιγράφει πιστά την ελληνική ψυχή και συγχρόνως αντιμετωπίζει με ορθόδοξη μεγαλοψυχία και ανεκτικότητα την αμαρτία. Διατυπώνεται μάλιστα η άποψη πως άνθρωποι αμαρτωλοί ή με ελαττώματα σαν τους ήρωες του Παπαδιαμάντη αποτελούν το *Σώμα της Εκκλησίας*, όρος αντίστοιχος με την *ψυχή του λαού* των δημοτικιστών.

Μερικοί θεωρούν ότι η ελληνικότητα και η Ορθοδοξία είναι έννοιες αλληλένδετες. Βασισμένοι σε πρότυπα σκέψης του περασμένου αιώνα αντιμετωπίζουν τον *Ελληνισμό ως ζωντανό* οργανισμό, του οποίου όλα τα μέλη είναι ισότιμα και εξίσου πολύτιμα. Επιπλέον, επειδή ένας οργανισμός είναι αδιαίρετος και αδιάσπαστος, θεωρούν ότι δεν είναι δυνατόν να μελετηθεί ένα μέρος του οργανισμού χωρίς την αίσθηση του συνόλου. Κατ' αυτούς, λοιπόν, κάποιος που δεν είναι Έλληνας και ορθόδοξος δεν μπορεί να μελετήσει την αρχαία τραγωδία και να την κατανόησει, γιατί δεν βιώνει την Ορθοδοξία.

Η έμφαση στο βίωμα, η ταυτοσημία σχεδόν των ιδεολογημάτων *Ορθοδοξία* και *Ελληνισμός* καθώς και η συγγενική σχέση της αμαρτίας, της συγχώρεσης και της αγιοποίησης, μέσα στο πλαίσιο της Ορθοδοξίας, είχε αποτέλεσμα το ενδιαφέρον για αφηγήσεις (λαϊκών τραγουδιών ή πορνών για παράδειγμα) καταγραμμένες από κάποιον διακριτικό συγγραφέα, που είχε την πρόθεση μέσα από τα κείμενά του να μιλήσει η ίδια η ζωή, να μιλήσει η χωρίς παραποιήσεις *Αλήθεια*.

Οι ιστορικοί, κοινωνικοί και δογματικοί παράγοντες, που ανέφερα προηγουμένως, νομίζω ότι δικαιολογούν ως ένα βαθμό την επιμονή για την καταγραφή της εμπειρίας και της πραγματικότητας και, συνεπώς, ερμηνεύουν την προσήλωση της λογοτεχνίας σε συντηρητικές και παραδο-

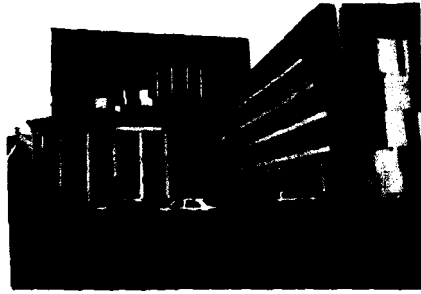
σιακές θέσεις. Βέβαια, θα ήταν παράτολμος ο ισχυρισμός ότι κάποιος σύγχρονος συγγραφέας επιμένει στην αποτύπωση της πραγματικότητας για λόγους θρησκευτικούς, για παράδειγμα. Άλλωστε, αντικείμενό μας δεν είναι η αναδίφηση των προθέσεων κάθε συγγραφέα, αλλά να μελετήσουμε το γενικότερο κλίμα που ευνοεί άμεσα ή έμμεσα τη διαμόρφωση μιας τάσης. Επιπλέον, η χρησιμοποίηση των όρων *συντηρητικός* και *παραδοσιακός* δεν υπονοεί αναγκαστικά και απόρριψη. Πολλά από αυτά τα κείμενα, που ίσως κατατάσσονται σε τέτοιες ομάδες, παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον και, άλλωστε, η ίδια η κατάταξη είναι πράξη συντηρητική.

Ο όρος, πάντως, *συντηρητικός* και *παραδοσιακός* στην περίπτωση της λογοτεχνίας αναφέρεται κυρίως στην άποψη ότι είναι δυνατόν να περιγραφεί η πραγματικότητα. Η αναφορικότητα του κειμένου στην πραγματικότητα προϋποθέτει ότι υπάρχει ο οφθαλμός ενός Πατέρα (του συγγραφέα ενδεχομένως) «ὅς τὰ πάνθ' ὄρεῖ» όχι υπό το φως μιας ιδεολογίας, αλλά αντικειμενικά. Και λέω όχι υπό το φως, γιατί ακόμη και ο ήλιος, με τον οποίο συνήθως παρομοιάζουμε την καθαρότητα της σκέψης και τη λαμπρότητα του πνεύματος, φατίζοντας ορισμένα πράγματα βυθίζει κάποια άλλα στη σκιά.

Στη συνέχεια, αυτή η υποτιθέμενη αντικειμενική παρατήρηση, η πλήρης γνώση που δεν σκιάζεται από τίποτε, το απόλυτο Νόημα, η μία και μοναδική Αλήθεια θα μεταδοθεί με τη χρήση της γλώσσας, η οποία αντιμετωπίζεται ως απολύτως ελεγχόμενο εργαλείο στην υπηρεσία του Πατέρα. Ο αναγνώστης κατόπιν καλείται να συλλάβει το ένα και μοναδικό Νόημα και να το αποκαλύψει ως αγαπητός Υιός. Σε άλλη περίπτωση κινδυνεύει να υποπέσει σε λάθος, σε παράπτωμα, και να στερηθεί την αγάπη του Πατέρα.

Αυτές οι παραδοσιακές και συντηρητικές απόψεις βρίσκουν χώρο για εξάπλωση κάθε φορά που παρουσιάζονται νέοι εθνικοί κίνδυνοι, και στις μέρες μας έχουν προβληθεί πολλοί, έτσι που να οδηγούμαστε σε νέες συσπειρώσεις και να απαιτείται και πάλι η εθνική ομοψυχία. Και βέβαια, εθνική ομοψυχία θα πει πως οποιαδήποτε αποκλίνουσα άποψη θεωρείται ξένη και, άρα, εχθρική. Οι εφημερίδες, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση μας προειδοποιούν πως κινδυνεύει η Ορθοδοξία, πως κινδυνεύει ο Ελληνισμός. Φοβούμαι, όμως, πως πολύ περισσότερο κινδυνεύουμε από την ίδια την κινδυνολογία.

Η λέξη φυλή, που θα περίμενε κανείς να περιέλθει σε αχρηστία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, παραμένει ενεργός στο ελληνικό λεξιλόγιο. Παρόλο που θα περιμέναμε ότι στην εποχή μας κανείς δεν

θα κατέφευγε στις ψευδελπιστημονικές ταξινομήσεις των ανθρώπων σε φυλές, εντούτοις ο όρος *ελληνική φυλή* χρησιμοποιείται κατά κόρον και συνοδεύει τις περισσότερες δημόσιες εκδηλώσεις. Σε κείμενο του Κόντογλου που διδάσκεται στους σημερινούς μαθητές της β΄ γυμνασίου και που αναφέρεται σε Έλληνες που ζούσαν στο Αίβαλί διαβάζουμε: «Όχι πλατσομύτες αραπάδες, όπως οι φυσικοί άνθρωποι στην Αφρική και στον ωκεανό, αλλά λεπτοκανωμένα χαρακτηριστικά, αρχαία ελληνικά και βυζαντινά, έβλεπες σ' αυτούς τους βουνίσσιους ανθρώπους. Οι νιοι ήτανε σαν τον Αχιλλέα, σαν τον Πάτροκλο, είτε και σαν τον Μεγ'-Αλέξαντρο». Ο Κόντογλου, λοιπόν, έχει κάνει τις δικές του βιολογικές μελέτες και έχει καταγράψει τα χαρακτηριστικά της ελληνικής φυλής. Μόνο που, κατά σύμπτωση, τα περισσότερα δείγματα που μελέτησε ανήκαν στο χώρο της μυθολογίας.

Μέσα σε αυτό το πλέγμα των παραδοσιακών και συντηρητικών δομών υπάρχουν και ορισμένα ρήγματα. Ρήγματα στον γενικότερο κοινωνικό και ιδεολογικό χώρο, που όμως επηρεάζουν αναπόφευκτα και το χώρο της λογοτεχνίας. Ο ανθρωπισμός, ο ιδεαλισμός και ο εθνικισμός μάς βομβαρδίζουν με αξίες που εμφανίζονται ως αυταπόδεικτες, με πανανθρώπινη και διαχρονική ισχύ. Αυτή την οικουμενικότητα και διαχρονικότητα των αξιών αμφισβητεί η μεταμοντέρνα σκέψη, εκφράσεις της οποίας εμφανίζονται πλέον στον ελληνικό χώρο. Επειδή ο χώρος στον οποίο ζούμε επηρεάζει άμεσα τις εκδηλώσεις μας, θα ήθελα να αναφερθώ σε ορισμένα κτίρια, των οποίων η αρχιτεκτονική θέτει υπό αμφισβήτηση τις αξίες που προανέφερα. Ομολογώ πως δεν περιπλανήθηκα, για να βρω τα κατάλληλα προς φωτογράφιση κτίρια. Όσοι έρχονται στο κέντρο της Αθήνας από τη λεωφόρο Κηφισίας, όπως εγώ, θα ξέρουν πως ένα πολύ δύσκολο τμήμα από κυκλοφοριακή άποψη είναι αυτό στο Μαρούσι, κοντά στο κτίριο του ΟΤΕ. Καθώς οι καθυστερήσεις σε αυτό το σημείο είναι μεγάλες, υπάρχει μεγάλη άνεση για το βλέμ-

μα να περιπλανηθεί στις επιφάνειες των κτιρίων και να δεχθεί τα ερωτηματικά που θέτουν.

Από τη μία πλευρά του δρόμου έχουμε το συγκρότημα κτιρίων, που βλέπουμε στην πρώτη φωτογραφία. Αν κοιτάξουμε για λίγο το δεξιό κτίριο θα δούμε πως ανατρέπεται η σχέση μαρμάρου και γυαλιού. Στα παραδοσιακά κτίρια το μάρμαρο στηρίζει το γυαλί, ενώ σε αυτό το κτίριο βλέπουμε ότι το γυαλί στηρίζει το μάρμαρο. Και, επιπλέον, θα δούμε ότι το μάρμαρο, αυτό το σκληρό δομικό υλικό έχει πλέον μόνο διακοσμητικό χαρακτή-

ρα. Στη μαρμάρινη κατασκευή με τις κολόνες, στο δεξιό πάντοτε κτίριο, επιτρέπεται απλώς να δίνει την εντύπωση ότι κάτι στηρίζει, ενώ στην ουσία δεν στηρίζει τίποτε. Οι μαρμάρινοι κίονες στηρίζουν μόνο τον εαυτό τους και τίποτε άλλο. Είναι αυθύπαρκοι και υπάρχουν μόνο για το δικό τους καλό.

Ας δούμε τώρα από πιο κοντά την πρόσοψη του κεντρικού χαμηλού κτιρίου με το αέτωμα. Μας ξαφνιάζει εδώ ο κίονας που κρέμεται από την οροφή. Μέχρι τώρα ξέραμε ότι οι κολόνες στηρίζαν την οροφή, την υπερκατασκευή, ενώ τώρα βλέπουμε το αντίθετο. Η οροφή, η υπερκατασκευή στηρίζει τις κολόνες. Το ερωτηματικό έχει τεθεί: Είναι οι κολόνες, οι αξίες, αυτές οι οποίες στηρίζουν την κοινωνία, ή η κοινωνία στηρίζει τις αξίες και δείχνει την ιστορικότητά τους; Δεν χρειάζεται παρά ένα ψαλίδι που θα κόψει την κολόνα, χωρίς το κτίριο, η κοινωνία, να πάθει τίποτε. Ας θυμηθούμε για λίγο το όνειρο της Ιφιγένειας στην τραγωδία του Ευριπίδη. Η Ιφιγένεια βλέπει στον ύπνο της μια κολόνα και καταλήγει στο συμπέρασμα πως είναι ο Ορέστης, η κολόνα του Οίκου των Ατρείδων. Τι ειρωνεία για την Ιφιγένεια, αλλά και για κάθε χήρα που μοιρολογεί τον άντρα της, αποκαλώντας τον κολόνα του σπιτιού της.

Στην τρίτη φωτογραφία βλέπουμε την πλαϊνή πλευρά του κτιρίου. Και εδώ πάλι διακρίνουμε μια κολόνα που κρέμεται από την οροφή και δίπλα της μια άλλη, που προσπαθεί να φτάσει την οροφή, αλλά δυστυχώς έχει μείνει κοντή η καμήνη. Ίσως αργότερα να πετάξει μπόλι.

Τελευταίο έμεινε το σγκώδες κτίριο στο πίσω μέρος του συγκροτήματος. Στο γυάλινο φόντο που σχηματίζει διακρίνουμε καθαρά τη γραμμή που μοιάζει με περίγραμμα κτιρίων. Ήδη διακρίνουμε το περίγραμμα του μπροστινού κτιρίου με το αέτωμα και την κρεμαστή κολόνα. Αυτή η αυτοαναφορά, ή η αυτοειρωνεία, μας θυμίζει την αυτοαναφορική τάση που υπάρχει σε ορισμένα σύγχρονα λογοτεχνικά κείμενα. Ο αφηγητής έχει πάψει να είναι ο θεός που μπαίνει μέσα σε κλειστές κρε-

βατοκάμαρες, που παραβιάζει χρηματοκιβώτια, που διαβάζει μυστικά σημειωματάρια, αλλά γίνεται ένας ασήμαντος χαρακτήρας του βιβλίου του. Το βιβλίο μιλάει για τον εαυτό του, ο αφηγητής ταπεινώνεται, ο συγγραφέας καθορίζεται από τους χαρακτήρες του. Αυτός που παντρεύεται ή που πεθαίνει στο τέλος του μυθιστορήματος είναι ο συγγραφέας, και όχι ο ήρωάς του. Η φωτογραφία δείχνει το φωτογράφο, και όχι το αντικείμενο της φωτογράφισης.

Σε αυτό το κτίριο εργάζονται πάρα πολλοί άνθρωποι. Κάθε άνθρωπος έχει τη δική του ιστορία. Πολλές ιστορίες είναι παράλληλες ή και διασταυρούμενες μεταξύ τους. Δεν υπάρχει καμιά γραμμική αφήγηση, που να μπορεί να περιλάβει όλες αυτές τις ιστορίες, τις πολλαπλές και πολυσχιδείς, τις ασύμπτωτες ή αλληλοσυγκρουόμενες. Η γραμμική αφήγηση επιλέγει πάντοτε εκείνα τα στοιχεία, που αποτελούν βαθμίδες για τα επόμενα, μέχρις ότου η αφήγηση να καταλήξει εκεί όπου έχει προαποφασίσει να φτάσει ο αφηγητής. Έτσι γράφονται τα μυθιστορήματα, έτσι γράφεται και η επίσημη ιστορία, παραλείποντας πάντοτε χιλιάδες γεγονότα, χιλιάδες πρόσωπα και πάντοτε εν ονόματι της αλήθειας. Μήπως αυτή η γραμμική αφήγηση ειρωνεύεται η καφετιά γραμμή, το περίγραμμα μιας πόλης φανταστικής με χαμηλά σπίτια, με μικρούς όγκους, με κτίρια στο σχήμα αρχαίου ναού; Αυτή η γραμμή που μοιάζει με γραμμή σκιτογράφου που γελοιογραφεί την πόλη, ποιους περικλείει και ποιους βγάζει έξω;

Ας περάσουμε τώρα απέναντι και ας δούμε το κτίριο που βρίσκεται στην άλλη πλευρά του δρόμου. Βλέπουμε και πάλι το αέτωμα, που όμως δεν αποτελεί μέρος της σκεπής. Είναι και αυτό αυτιστικό, υπάρχει για τον εαυτό του. Στο κέντρο του αετώματος διακρίνουμε το φωταγωγό. Ο φωταγωγός χρησίμευε για να φωτίζεται και να αερίζεται το εσωτερικό του σπιτιού. Ο φωταγωγός ήταν το όριο ανάμεσα στο μέσα και στο έξω. Το όριο αυτό έχει ανατραπεί. Δεν υπάρχει μέσα και έξω. Από την άλλη πλευρά βλέπουμε τον ίδιο ουρανό που βλέπουμε και από την μπροστινή πλευρά. Ο φωταγωγός δεν ορίζει πλέον τίποτα, παρά μόνο τον εαυτό του, είναι μια τρύπα στο τίποτα. Πέραν των άλλων ορίων που ανατρέπονται, ας έρθουμε στο χώρο της λογοτεχνίας, στο χώρο του βιβλίου. Ποια είναι τα όρια του βιβλίου; Υπάρχει μέσα και έξω από το βιβλίο; Ο αναγνώστης πρέπει να συλλάβει το νόημα που είναι ερμητικά κλεισμένο μέσα στο κείμενο, ή αντιλαμβάνεται το κείμενο σύμφωνα με τις εμπειρίες του και τα βιώματά του. Μήπως μέσα στο κείμενο βρίσκεται κομμάτια από τον εαυτό του και γι' αυτό τον αρέσει; Και αυτά τα κομμάτια, αυτά τα βιώματα βρίσκονται μέσα ή έξω

από το κείμενο; Ο αναγνώστης αναλύει το κείμενο, ή αναλύεται ο ίδιος; Η ερμηνεία που κάνω εγώ τώρα βρίσκεται μέσα στο κτίριο ή έξω από αυτό;

Ας δούμε τώρα τα οικοδομήματα που υπάρχουν κοντά. Βλέπουμε στο αμέσως διπλανό κτίριο, που πουλάει κλιματιστικά Mitsubishi, έναν άλλο φεγγίτη, παραδοσιακό, τοποθετημένο σε διαμετρικά αντίθετη θέση, από όπου μπορεί να δέχεται την ειρωνεία του πρώτου. Η ειρωνεία επεκτείνεται και στο άλλο κτίριο με τα νεόκοπα σύμβολα του Κλασικισμού, με τα εμβλήματα της συνέχειας του Ελληνισμού. Μπορούμε να δούμε κιονόκρανα, ακροκέραμα, Καρυάτιδες, ακόμη και την Αθηνά.

Αν επιστρέψουμε στη λογοτεχνία, ύστερα από αυτήν τη σύντομη περιδιάβαση στο χώρο, θα μπορούσαμε να πούμε πως μη παραδοσιακή και συντηρητική λογοτεχνία είναι εκείνη η λογοτεχνία που δεν αναλώνεται στην υποτιθέμενη περιγραφή της πραγματικότητας, αλλά προσφέρεται να διαβαστεί ως κείμενο που αμφισβητεί την απόλυτη ισχύ των πολιτισμικών μας αξιών και καταδεικνύει ότι αποτελούν κατασκευές μιας πατριρχικής κοινωνίας και, ως εκ τούτου, έχουν τοπικά και κυρίως χρονικά όρια.

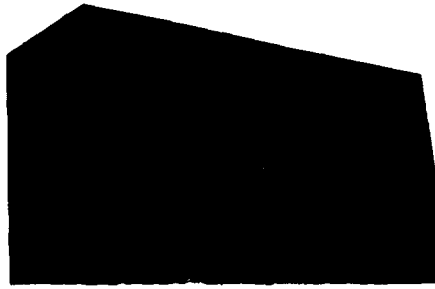
Αν πάρουμε για παράδειγμα το θέμα της συνέχειας του Ελληνισμού, που τόσο προβάλλεται και καταδυναστεύει όλες τις συζητήσεις, μπορούμε να πούμε ότι παραδοσιακή λογοτεχνία είναι εκείνη που καταπιάνεται με αυτό το θέμα και συνηγορεί υπέρ της συνέχειας ή της ασυνέχειας του Ελληνισμού, δεδομένου ότι και η μία και η άλλη άποψη προϋποθέτουν την ίδια λογική και τον ίδιο τρόπο σκέψης. Αντίθετα, μη παραδοσιακό κείμενο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το κείμενο που προσφέρεται να διαβαστεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αμφισβητείται η αξία της συνέχειας. Το θέμα, δηλαδή, δεν είναι αν υπάρχει ή δεν υπάρχει συνέχεια, αλλά ποια είναι η αξία αυτής της συνέχειας. Η συνέχεια δεν αποτελεί από μόνη της κάποια αξία, αλλά έχει τόση αξία, όση ακριβώς της δίνουμε. Επίσης, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε σε αυτή τη συνέχεια την προβολή της πατριχικής εξουσίας που υποδηλώνεται με τη συνέχεια του ονόματος. Η συνέχεια, όμως, του ονόματος προϋποθέτει ότι ο πατέρας επέβαλε στη σύζυγο να είναι ο μοναδικός της ερωτικός σύντροφος, ότι τα παιδιά του ως εκ τούτου είναι γνήσια δικά του και ότι αυτός ως κάτοχος της ιδιοκτησίας και του πλούτου θα κληροδοτήσει την περιουσία του στους διαδόχους του, οι οποίοι θα φέρουν το όνομά του και θα του δίνουν την αίσθηση της αθανασίας. Οι λόγοι, όμως, αυτοί αφορούν και εξυπηρετούν μία μερίδα των ανθρώπων, που αναγκαστικά δεν είναι περισσότεροι από τους μισούς. Για τους άλλους μισούς,

τις γυναίκες δηλαδή, η συνέχεια απλώς επιβλήθηκε ως αξία.

Η λογοτεχνία που κυρίως αμφισβητεί τις παραδεδεγμένες πολιτιστικές αξίες και εξετάζει τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες κατασκευάστηκαν και επιβλήθηκαν συνθήως εμφανίζεται με τον όρο *μεταμοντέρνα*. Θα ήταν, όμως, προτιμότερο να μη χρησιμοποιούμε τον όρο για να αναζητήσουμε κοινούς τρόπους έκφρασης, όπως συνήθως γίνεται με τα καλλιτεχνικά ρεύματα, αλλά να επικεντρωθούμε στο χαρακτηρισμό της σκέψης ως μεταμοντέρνας. Ίσως μάλιστα με αυτό τον τρόπο να αποφεύγεται και η παγίδα του Ουμανισμού που θεωρεί τη λογοτεχνία και, γενικώς, την καλλιτεχνική δημιουργία ως ανώτερη μορφή έκφρασης και τον καλλιτέχνη ως χαρισματικό, ιδιοφυή και προικισμένο από τη φύση δημιουργό. Οι όροι, δηλαδή, *τέχνη* και *λογοτεχνία* είναι βεβαρημένοι ιδεολογικά με αισθητικές αξίες και με διάθεση αποτίμησης, πράγμα που δεν είναι συμβατό με τη μεταμοντέρνα σκέψη.

Ως δείγματα, λοιπόν, αυτής της μεταμοντέρνας λογοτεχνίας την τελευταία δεκαετία θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την *Ιστορία του Γιώργη Γιατρομανωλάκη*, τη *Φάρσα* της Έρης Σωτηροπούλου, τις *Αθόρυβες Μέρες* της Νένης Ευθυμιάδη, το *Άγαλμα* του Φίλιππου Δρακονταειδή, την *Περίληψη του Κόσμου* της Μαρίας Μήτσουρα, το *Εις τον Πάτο της Εικόνας* της Μάρως Δούκα, τον *Υπνοβάτη* της Μαργαρίτας Καραπάνου, τα *Στοιχεία για τη Δεκαετία του '60* του Θανάση Βαλτινού, το *Ο Βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά* της Ρέας Γαλανάκη, το *Μ' Ένα Στεφάνι Φως* της Τζένης Μαστοράκη. Ιδιαίτερα θα ήθελα να επισημάνω ότι τα δύο τελευταία βιβλία αναιρούν μία επιπλέον σύμβαση, τη διάκριση δηλαδή ανάμεσα στην ποίηση και την πεζογραφία. Η *ποιητική γραφή* που αποδόθηκε από την κριτική στο πρώτο βιβλίο καθώς και η πεζολογική διάταξη του δεύτερου στο χώρο της σελίδας καθιστούν τα όρια της ποίησης και της πεζογραφίας μη προσδιορίσιμα. Με αυτόν τον τρόπο θέτουν υπό αμφισβήτηση την υπεροχή της ποίησης έναντι της πεζογραφίας και, επιπλέον, αντιτιέκονται σε μία ακόμη κατάταξη.

Γενικώς όμως, για όλα τα προαναφερθέντα παραδείγματα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ελέγχουν ως κοινωνικές κατασκευές τη μία και αδιάσειστη λογική, τις ηθικές και κοινωνικές αξίες, την ανδρική υπεροχή, την προτίμηση της ενεργητικότητας έναντι της παθητικότητας, της συνέχειας έναντι της ασυνέχειας, της γραμμικής αφήγησης και της ολοκλήρωσης έναντι της αποσπασματικότητας, του κέντρου έναντι της περιφέρειας. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως ανατρέπουν τη σχέση στα προαναφερθέντα ζεύγη προς

όφελος του άλλου όρου. Δεν αρνούνται, δηλαδή, την υπεροχή του άντρα, για να υποστηρίξουν ότι η γυναίκα είναι ανώτερη. Αυτή η θέση θα ήταν εξίσου συντηρητική με την πρώτη. Αντίθετα, αρνούνται ακριβώς τη σχέση ανωτερότητας και υπεροχής, αρνούνται την αναμέτρηση. Με τον ίδιο τρόπο δεν μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η περιφέρεια είναι ανώτερη από το κέντρο, αλλά ελέγχουν την ιδεολογία που οδηγεί στη διάκριση και στο χαρακτηρισμό του κέντρου και της περιφέρειας.

Τελειώνοντας, θα ήθελα λίγο να επιμείνω σε αυτή τη σχέση κέντρου και περιφέρειας. Οι σημερινοί ομιλητές αναφερθήκαμε σε δύο περιφερειακές λογοτεχνίες. Το γενικό θέμα υπενθυμίζει ότι οι λογοτεχνίες αυτές είναι γειτονικές. Πέρα, όμως, από αυτή τη γεωγραφική γειννίαση υπάρχει κανένα άλλο κοινό στοιχείο; Δυ-

στωχώς, δεν υπάρχουν μελέτες που να διαπραγματεύονται κοινά θέματα των δύο λογοτεχνιών. Οι σημερινές ομιλίες ήταν μάλλον δύο γειτονικοί μονόλογοι. Αντίθετα, αν εξετάζαμε μία λογοτεχνία του κέντρου και μία της περιφέρειας, θα υπήρχαν πολλές μελέτες που θα καταδεικνυαν την επίδραση της γαλικής ή της αγγλικής λογοτεχνίας στην ελληνική. Βλέπετε, η τάση είναι πάντοτε φυγόκεντρος και ο μελετητής θέλει να δείξει πως κατέχει και τη λογοτεχνία του κέντρου και τη λογοτεχνία της περιφέρειας. Ωστόσο θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να μελετηθούν κοινά θέματα των περιφερειακών λογοτεχνιών, να γνωρίσουμε την ιδεολογική πορεία γειτονικών λαών, να δούμε την τοποθέτησή τους απέναντι στα κοινά ιστορικά γεγονότα. Μια τέτοια έρευνα θα περιορίζε την υπεροψία των λαών και θα εξουδετέρωνε τη φυγόκεντρη δύναμη που εκπο-

ρεύεται από το κέντρο προς την περιφέρεια.

Σας υποσχέθηκα σήμερα να μιλήσω για ενδείξεις, για ίχνη στο χώρο της λογοτεχνίας, και ελπίζω να τήρησα την υπόσχεσή μου. Ποιες είναι οι προοπτικές της ελληνικής λογοτεχνίας δεν ξέρω. Οι σχέσεις μου με τη μεταφυσική δεν είναι πολύ καλές και δεν μπορώ να προβλέπω το μέλλον. Μπορώ, όμως, να πω τι εγώ προσωπικά περιμένω από τη λογοτεχνία στο μέλλον. Και αυτό είναι να θέσει ερωτηματικό όπου προηγουμένως υπήρχε τελεία. ■

